



3. Романов С. *Еврорегиональное сотрудничество государств Центральной и Восточной Европы*: <www.diplomat.ru.>
4. Пила В.І., Чмир О.С. *Деякі аспекти участі України в розвитку транскордонного співробітництва та діяльності сворегіонів// Регіональні перспективи. - 2002. - № 2.- С. 28-32.*
5. Климко Г.Н., Ананьїн В.О., Васильєв О.М., Литвиненко С.М., Павлюк В.І. *Економічна теорія: Північноамериканська економічна інтеграція: досвід для України /Київський військовий інститут управління і зв'язку. – К., 1999. – 134 с.*

Гернего О.О.,

*доцент кафедри філософії та політології
ХТУП, кандидат філософських наук, доцент*

ПРОБЛЕМА ВТІЛЕННЯ ПРИНЦИПУ СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ В СИСТЕМУ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН (СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АСПЕКТ)

*Справедливість не є простою рівністю,
а рівність у виконанні належного.*

В.Соловійов

Історичний досвід людства свідчить, що соціальна справедливість є важливим консолідуючим та координуючим чинником суспільного розвитку. Феномен соціальної справедливості заключається в тому, що на рівні як суспільства в цілому, так і на рівні окремих елементів його соціальної структури він одночасно виступає як суспільно значимий ідеал, інтегруючий принцип організації суспільних відносин і елемент соціальної психології. В силу багатогранності своїх проявів соціальна справедливість це внутрішнє суперечливе явище. Дана суперечність проявляється в діалектичній взаємодії всіх елементів соціальної структури суспільства. Регулятивна функція соціальної справедливості здійснюється на основі причинно-наслідкових зв'язків і безпосередньо впливає на єдність і стабільний розвиток колективу, соціальної групи, класу або суспільства в цілому.

Міра функціонування соціальної справедливості у всіх державах як принципу організації суспільних відносин визначає якість різноманітних форм спілкування суб'єктів в процесі їх життєдіяльності. В процесі взаємодії суб'єктів суспільних відносин соціальні почуття під впливом інших чинників поступово трансформуються у відповідні вимоги соціальної справедливості. Тут слід мати на увазі, що дані вимоги з часом суб'єкти суспільних відносин усвідомлюють як власні інтереси, можуть прагнути до зміни попередньої міри соціальної справедливості у суспільстві.

Характерною рисою соціальної справедливості є її поліструктурність. Слід відмітити, що поліструктурність соціальної справедливості заключається в прояві її через суспільний ідеал, організацію суспільних відносин на основі принципу об'єктивності та елементів суспільної психології, тобто в формі окремих почуттів, вимог, бажань та очікувань. Ідеал соціальної справедливості існує на рівнях суспільної та індивідуальної свідомості, а також буденного і теоретичного пізнання. Принцип соціальної справедливості як загальний принцип гуманістичної організації суспільних відносин – це частина дійсності, міра і засіб відносного втілення в основні сфери життєдіяльності суспільства ідеалу справедливості на практиці. Принцип соціальної справедливості може бути втілений в основні сфери життєдіяльності суспільства тільки при наявності в його соціальній структурі прогресивного класу, досягнутого



зрілого стану, здатного створити механізм гармонізації суспільних інтересів в умовах переходу людства до антропогенної цивілізації.

Аналізуючи феномен соціальної справедливості, його консолідуючу і координуючу роль у розвитку суспільства, можна констатувати, що ідея соціальної справедливості в історії людства і в сучасних умовах завжди виконувала і виконує роль загально-соціального принципу, суттю якого є мета створення сприятливих умов для найкращого життя громадян в державі і об'єктивного вирішення основних соціальних проблем. У зв'язку з тим, Цицерон під державною розумів об'єднання народу на основі ідеї справедливості, правової рівності і добра.

Перші уявлення про соціальну справедливість формувались в Давньому світі на основі безпосередньої практичної діяльності і різних форм спілкування. Але вже в античній філософії поняття справедливості розглядалась на теоретичному рівні. Видатна роль у розробці ідеї соціальної справедливості і проблеми її втілення в систему суспільних відносин належить давньогрецьким філософам Платону і Аристотелю. Вони розуміли справедливість та її соціальну роль, насамперед, як чесноту, тобто узагальнену морально-політичну характеристику суб'єкта. Наприклад, етичні погляди Платона ґрунтувалися на трьох чеснотах – мудрості, мужності і поміркованості, які об'єднуються у четверту чесноту – справедливість. В основу своєї теорії ідеальної держави Платон поклав принцип поділу праці: кожна людина повинна робити все те, до чого вона має нахил і здібності. Він вважав, що встановлення рівності між станами – це порушення справедливості. Учень Платона і в той же час його критик Аристотель вважав що вихідним принципом справедливості є принцип рівності. Проте люди відрізняються одне від одного за здібностями і діють у різних умовах. У зв'язку з цим Аристотель з метою розкриття сутності справедливості додатково застосував принцип пропорційності. Тут він вперше провів ґрунтовний поділ справедливості як відплати, зрівняльної й пропорційно-розподільчої справедливості. Аристотель простежив важливі взаємозв'язки власне етичних, правових, політичних, а також соціально-економічних аспектів справедливості.

Дальший поступ в усвідомленні, розповсюдженні й утвердженні ідеї рівності людей перед Богом як критерію справедливості з позиції християнського віровчення припадає на середньовічну епоху. Християнство проголошує рівність усіх людей як створіння Божих і “дітей Адамових”, а також рівність вірних во Христі; за словами апостола Павла, у християнській спільності “немає ані геллена, ані юдея, обрізання та необрізання, варвара, скита, раба, вільного, - але все та в усьому Христос!” (Кол.3,11).

Французькі просвітелі XVIII століття з позицій деїзму сформулювали поняття “вічної справедливості” в нових соціально-політичних та економічних умовах. Так, Жан-Жак Руссо хоча і стверджував, що будь-яка справедливість від Бога, але одночасно рахував недосягнення для людей такого джерела справедливості. На його думку, люди повинні в пошуках справедливості керуватися власним розумом і самі домовлятися між собою про вдосконалення суспільних відносин за допомогою договору.

Відомий український філософ XVIII ст. Г.Сковорода висловив глибоку ідею “нерівної рівності”: усі люди рівні, але саме в тому, що кожен має відновити свій, властивий тільки йому спосіб скласти подяку за радість буття, реалізувати себе у призначеній для нього галузі. У діалозі “Разговор, называемы алфавит, или букварь мира” цю ідею він ілюструє через пантеїстичне розуміння образу Бога, якого ототожнює з “фонтаном рівної рівності”. “Бог, - писав Г.Сковорода, - богатому подобен фонтану, наполняющему различные сосуды по их вместимости. Над фонтаном надпись сия: “Неравное всем равенство”. Льются из разных трубок разные токи в разные сосуды, вокруг фонтана стоящие. Меньший сосуд меньше имеет, но в том равен есть большему. что равно есть полный”¹. Така діалектика рівності і нерівності,



уявлення про яку дуже актуальне і в умовах сьогодення, передбачає створення необхідних умов у реалізації ідеї соціальної справедливості. Таким чином, принцип “сродної праці” є принципом відповідності тому вищому, розумному і справедливому началу, що визначає сенс людського буття.

В наш час існує багато інших філософсько-етичних течій, вчень, концепцій, які часто однобічно інтерпретують поняття, місце та роль принципу соціальної справедливості з позицій соціального заказу пануючої ідеології. Незважаючи на розбіжності, вони мають одну загальну рису: порушення і навіть ігнорування принципу об’єктивності. Причиною таких поглядів є метафізичне розуміння феномену соціальної справедливості.

У сучасному розумінні справедливість є мірою відповідності між вчинком того чи іншого суб’єкту соціальної діяльності та його оцінкою в суспільній думці. Сутність справедливості розкриває принцип об’єктивності, який може бути втілений в дійсність тільки при умові всебічного урахування основних інтересів та потреб людей та їх спільностей. Слід мати на увазі, що суспільне буття впливає на суспільну свідомість не механічно, а через матеріальні і духовні потреби людей, які виникають у процесі їх практичної діяльності. Різноманітні потреби людей виявляються в їх почуттях, усвідомлюються ними і породжують цілу низку суспільних інтересів: особистих, приватних, колективних, групових, регіональних, класових, етнічних, національних, державних, міждержавних, загальнолюдських. Прагнення людей задовольнити свої власні потреби, які вони вже усвідомили, породжують багатоманітні інтереси. Саме інтересами люди визначають свою практичну діяльність. Таким чином, необхідно ретельно вивчати діалектичні процеси взаємозв’язків і взаємодії між потребами та інтересами і при цьому бачити їх специфіку. “Якщо потреба орієнтована перш за все на предмет її задоволення, то інтерес направлений на ті соціальні відносини, інститути, засоби, від яких залежить розподіл предметів, цінностей, благ, які забезпечують задоволення потреб. Інтереси особливо тісно пов’язані із розподільчими відносинами в суспільстві, якщо вони направлені або на зміну, або на закріплення існуючих розподільчих відносин”². Ось чому необхідно створити ефективно діючий механізм відносної гармонізації суспільних інтересів, без якого неможливе втілення принципу соціальної справедливості в систему суспільних відносин. Для створення такого механізму потрібен носій соціальної справедливості, але спочатку звернемо увагу на деякі визначення і основні ознаки соціальної справедливості.

Поняття соціальної справедливості оцінює суспільне буття з точки зору його збереження або зміни в залежності від конкретно-історичних умов свого часу і співвідношення інтересів різних соціальних груп. Тут слід мати на увазі, що категорія соціальної справедливості “... фіксує в узагальненому вигляді принцип взаємовідносин особи і суспільства, класів, соціальних груп, ґрунтовно характеризує людську діяльність. Вона потребує відповідності між практичною діяльністю окремих індивідів та соціальних груп і їх становищем у суспільстві, між правами і обов’язками, працею і винагородою, заслугами людей і їх суспільним визнанням. Будь-яка невідповідність у цих співвідношеннях розглядається в суспільстві як несправедливість. Соціальна справедливість – це не лише правильний розподіл між людьми продуктів виробництва і різноманітних благ, а й можливість у рівній мірі користуватися соціальними та політичними правами... В понятті соціальної справедливості розкривається уявлення індивіда чи соціальної групи, класу про суспільні порядки, які відповідають їх інтересам чи протилежні їм”³

Слід визначити, що дія соціальної справедливості є глибоко історичною, яка постійно інтегрується різними авторами в залежності від особливостей кожної епохи і умов життєдіяльності суспільства. З цього приводу Л.В.Кравченко стверджує: “Не було, нема і, мабуть, ніколи не буде справедливості вічної, придатної для всіх часів і народів. У самій ідеї



справедливості, як і в інших соціальних ідеях, в тому чи іншому поєднанні виступають минуле і непроминальне, змінне і усталене”⁴. З точки зору В.С. Нерсесянца, соціальна справедливість ґрунтується на правовому принципі, який відповідає умовам конкретно-історичної епохи, об’єктивно відображає інтереси і сприяє діяльності передусім прогресивного класу, тобто культурно-історичного суб’єкту, здатного консолідувати більшу частину населення країни. Згідно з твердженням В.С.Нерсесянца, “... справедливість – це самосвідомість, самовираження і самооцінка права і тому разом з тим, правова оцінка всього іншого, неправового”. Далі він продовжує: “Якого-небудь іншого принципу, крім правового, справедливість не має. Заперечення правового характеру і сенсу справедливості неминуче веде до того, що за справедливість починають видавати яке-небудь неправове начало...”⁵

У чому ж полягає сутнісний зміст соціальної справедливості? Яка соціальна сила виступає її матеріальним носієм, яка політична партія здатна захищати і реалізувати інтереси цієї сили в сучасній Україні?

З точки зору діалектичного погляду на світ і відповідного методу, шлях втілення в дійсність принципу соціальної справедливості в наш час ґрунтується на таких ознаках: 1) перехід до інформаційного суспільства, тобто першої стадії антропогенної цивілізації, де основною формою власності і вищою цінністю буде інтелектуальна власність: власність на знання та інформацію, без якої неможливий розвиток інших форм власності, основних сфер суспільної життєдіяльності і суспільства в цілому; 2) наявність в соціальній структурі суспільства двох діалектично взаємодіючих культурно-історичних суб’єктів як джерела саморозвитку держави; 3) домінуюча роль в політичній, економічній, правовій та інших сферах суспільного життя найбільш динамічного культурно-історичного суб’єкта; 4) створення багатуокладної економіки і регульованого ринку при провідній ролі державного сектору, тобто планово-товарної економіки; 5) створення ефективно діючого на правовій основі механізму відносної гармонізації особистих, приватних, колективних, групових, класових, регіональних, етнічних, національних, державних та міждержавних інтересів; 6) втілення в систему суспільних відносин принципу “від кожного – за здібностями, кожному – за працею”, який, до речі, так і не був реалізований в умовах адміністративно-командної системи; 7) сильний соціальний захист тих прошарків населення, які з тих чи інших причин не можуть працювати; 8) демократичні форми організації суспільних відносин у всіх основних сферах життєдіяльності відповідно до критеріїв громадянського суспільства; 9) виховання соціально-активної особистості, характерними рисами якої є співвідношення свободи і відповідальності, гуманістичне ставлення до людей, любов до своєї Батьківщини, повага до інших народів, прагнення до творчої діяльності тощо; 10) високий рівень розвитку в державі науки, культури (особливо правової і моральної) та ефективного використання досягнень духовного та матеріального виробництва у вирішенні соціальних проблем.

Тут треба додати, що саме ідея соціальної справедливості орієнтована в першу чергу на подолання суперечностей між практичною роллю суб’єктів на різних рівнях їх діяльності та їх соціальним становищем. Вона покликана консолідувати значну частину населення країни з метою вирішення кардинальних проблем у всіх сферах соціального розвитку і створення сприятливих умов для покращання життєдіяльності суспільства. Політичним діячам необхідно зрозуміти і завжди пам’ятати, що віра значної частини населення в справедливість є головним каталізатором подолання соціальних проблем і конфліктних ситуацій. З історії людства відомо, що із втратою цієї віри може наступити розповсюдження морального нігілізму, а це дуже небезпечно для держави.



У зв'язку з цим слід відзначити, що процес переходу України до нових суспільних відносин відбувається у дуже складних і суперечливих формах. Метою цього процесу, на нашу думку, є утворення в перспективі реального громадянського суспільства, без якого неможливе втілення в систему суспільних відносин соціальної справедливості як універсального принципу соціальної організації держави на гуманістичних засадах. Що ж таке громадянське суспільство і як його розуміти? В сучасній інтерпретації, громадянське суспільство – це "... суспільство з розвинутими економічними, культурними, правовими і політичними відносинами між його членами, незалежне від держави, але взаємодіюче з нею, суспільство громадян високого соціального, економічного, політичного, культурного і морального статусу, що утворює з державою розвинуті правові відносини"⁶. Заслуговує на увагу визначення громадянського суспільства, дане В.С.Нерсесянцем. "Громадянське суспільство, - пише він, - сфера реалізації особливих, приватних цілей та інтересів окремої особистості. З точки зору розвитку поняття права – це необхідний етап, оскільки тут демонструється взаємозв'язок і взаємодія особливого та загального"⁷. У зв'язку з цим схожу точку зору виказує А.Г.Спіркін: "Громадянське суспільство – єдність різних осіб, яка живе в системі правової держави, де діє принцип захисту прав людини. В дійсно громадянському суспільстві у кожної людини є самоціль і вища цінність"⁸. Виходячи з того, що громадянське суспільство є реальністю в демократичних державах світу, необхідно визначити перспективи і можливості побудови такого суспільства в Україні.

Історичний досвід демократичних країн із розвинутою ринковою економікою свідчить, що цю ідею може в тій чи іншій мірі реалізувати основна рушійна сила прогресивного розвитку в соціальній структурі суспільства, під якою слід розуміти культурно-історичний суб'єкт. На нашу думку, культурно-історичний суб'єкт – це продукт соціальної структури суспільства, який досяг зрілого стану, усвідомив свої корінні інтереси як клас для себе і водночас своєю діяльністю утворює сприятливі умови для реалізації як власних інтересів, так і об'єктивно-національних інтересів своєї країни. Цей клас має здатність своєчасно виявляти і з найменшими витратами вирішувати суперечності в основних сферах життєдіяльності суспільства.⁹ Тут слід мати на увазі, що змістовною стороною історичного процесу є виробництво і відтворення культурно-історичного суб'єкта ним самим. Якщо в тій чи іншій країні вичерпуються можливості самовідтворення культурно-історичного суб'єкта, то відбувається його деградація і виникає проблема історичного вибору. Таку ситуацію можна назвати переломним моментом в історії країни. Саме в такій ситуації відбувається витіснення попереднього суб'єкта, що здає свої позиції, новим культурно-історичним суб'єктом. Цей процес часто проходить для країни дуже складно і непередбачено, з важкими для неї наслідками і в остаточному підсумку здійснюється шляхом кардинальної зміни форм спільності і повалення старих структур. В такій ситуації виникає проблема вибору якісно нової моделі суспільного розвитку даної країни. Якщо в тій чи іншій країні сформувався новий культурно-історичний суб'єкт, наприклад, буржуазія, то він здатний із більшими або меншими витратами забезпечити подальший розвиток суспільства в цілому на якісно новому рівні

На наш погляд, основною проблемою України, як і інших країн СНД, є несформованість культурно-історичного суб'єкта в соціальній структурі цих держав. Слід констатувати, що на сьогодні жоден клас, жодна соціальна група, жодна політична партія як провідна сила суспільства не здатні ефективно вирішувати суперечності перехідного етапу, оскільки вони не досягли зрілого стану і культурно-історичний суб'єкт ні раніше, ні в епоху перемін так і не сформувався. Склалась ситуація, коли в умовах еkleктичного суспільства подальший розвиток нашого суспільства стає досить непередбаченим.



В сучасних умовах в Україні, Росії та інших країнах СНД відбувається переоцінка всієї системи духовних цінностей. Необхідно створити нову систему цінностей, а це дуже складний процес. “Тому й маємо ціннісний нігілізм. Звідси криза моральності, правосвідомості, політична нестабільність, знецінення людського життя, честі, гідності. Ми наблизилися до тієї небезпечної межі, за якою справедливий вибір для критичної маси населення може виявитися непосильним подвигом...”¹⁰

Для виходу із такого дуже невизначеного і нестабільного для держави становища, для більш або менш успішного подолання складних проблем і суперечностей, що загострюються, потрібно створити сприятливі умови для формування культурно-історичного суб'єкта, здатного гідно виконати свою історичну місію. Оскільки очікуваний суб'єкт ще не визначився, не досяг зрілості за формою й змістом, слід покласти основну частину відповідальності за подальшу долю України на державні органи і установи, на впливові політичні партії і суспільні організації, які висловлюють насамперед інтереси середнього класу.

Стосовно перспектив формування культурно-історичного суб'єкта в сучасних умовах без якого неможлива реалізація принципу соціальної справедливості і створення громадянського суспільства, необхідно визначити сутність і характерні риси цього процесу. Тут необхідно мати на увазі, що в умовах поглиблення соціальної диференціації суспільства, яка викликана наслідками науково-технічної революції, таким культурно-історичним суб'єктом в умовах України може бути, на нашу думку, клас асоційованих фахівців (спеціалістів), під яким слід розуміти найбільш активну, творчу і досить численну частину населення. Цей клас складається у своїй сукупності з найкращих представників усіх соціальних груп, верств і класів.

Можна виділити наступні критерії належності до класу асоційованих фахівців, здатного в перспективі виконувати роль культурно-історичного суб'єкта в соціальній структурі українського суспільства: по-перше, наявність інтелектуальної власності і ефективне використання її як у власних інтересах, так і в інтересах колективу, регіону, суспільства в цілому; по-друге, досягнення високого рівня загальної і професійної культури; по-третє, усвідомлення своїх інтересів, вміння їх захистити й водночас повага до інтересів інших людей, колективів, соціальних груп, спільностей, держави тощо, тобто прагнення до узгодження різноманітних суспільних інтересів; по-четверте, активна життєва позиція в основних суспільних сферах; по-п'яте, основним джерелом доходів представників цього класу є заробітна плата, яка здатна забезпечити гідний для людини та його сім'ї життєвий рівень, задовольнити основні матеріальні і духовні потреби.

Тільки за наявністю даних критеріїв клас асоційованих спеціалістів може в майбутньому, будемо сподіватися, недалекому, визначитися як основний клас в соціальній структурі суспільства і як головний носій соціальної справедливості. Цей клас буде реально діючим гарантом соціальної стабільності і джерелом процесу саморозвитку країни, в якому буде домінувати прогресивна тенденція, за умови його діалектичної взаємодії з іншими класами і соціальними групами і вирішення суперечностей між ними в цивілізаційних формах.

Таким чином, в Україні може виникнути в перспективі реальний носій соціальної справедливості, спроможний з позицій принципу об'єктивності здійснювати ефективний контроль за діяльністю державних органів, посадових осіб, політичних партій та їх лідерів, суспільних організацій, за дотриманням законності тощо. Все це можливо за умови проведення політичного курсу, який повинен відповідати інтересам цього прогресивного класу. На жаль, в сучасних умовах домінують вузько-групові інтереси.

Слід також відмітити, що проблема полягає в тому, що клас спеціалістів в Україні вже є, але асоційованим його ще назвати не можна. Справа в тому, що цей клас ще неорганізований і



розрізнений, не має власної політичної партії, яка була б здатна захистити його інтереси, виступити в ролі координатора і взяти на себе відповідальність за долю країни в цілому. На нашу думку, провідною силою класу асоційованих фахівців може бути помірковано-реформаторська партія соціал-демократичної орієнтації, яка повинна послідовно висловлювати його інтереси. Тільки за таких умов процес створення ефективно діючого механізму гармонізації суспільних інтересів може перетворитися з можливості в дійсність і втілення принципу соціальної справедливості у всі сфери життєдіяльності українського суспільства буде реальністю.

Література

1. Коментар до Конституції України. – К., 1996.
2. Біленчук П.Д., Гвоздецький В.Д., Сливка С.С. Філософія права: Навч. посібник / За ред. П.Д. Біленчука. – К., 1999.
3. Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика: Підручник / За ред. Г.І. Волинки. – К., 1999.
4. Гернего О.О. Ідея соціальної справедливості як важливий фактор регіонального та загальнодержавного розвитку // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 2001. - №2 (частина 1).
5. Гернего О.О. Проблема гармонізації суспільних інтересів в умовах становлення громадянського суспільства // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. Науковий часопис. – 2002. - №1.
6. Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. – К., 1996.
7. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. – М., 1986.
8. Кравченко Л.В. Справедливість як вибір. – К., 1998.
9. Мирошниченко Г.А. Модификация идей социальной справедливости в истории общественно-политической мысли / Актуальные проблемы развития общественной мысли и практики управления: Сб. научных трудов. – Вып. 1. – Запорожье, 1995.
10. Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. – М., 1997. – С. 30.
11. Новейший философский словарь. – Минск, 2001.
12. Орехов А.М. Интеллектуальная собственность как объект философского исследования // Вестник Моск. ун-та. Сер. 7. Философия. – 1997. - №1.
13. Политология. Энциклопедический словарь. – М., 1993. – С. 75.
14. Попов Л.А. Этика: Курс лекций. – М., 1998.

¹ Горський В.С. Історія української філософії: Курс лекцій. – К., 1996. – С. 96.

² Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. – М., 1986. – С. 74-75.

³ Цит. по: Філософія права: Навч. посіб. / О.О. Бандура, С.А. Бублик, М.Л. Заїнчковський та ін.; за заг. ред. М.В. Костицького, Б.Ф. Чміля. – К., 2000. – С. 21.

⁴ Кравченко Л.В. Справедливість як вибір. – К., 1998. – С. 8.

⁵ Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. – М., 1997. – С. 30.

⁶ Политология. Энциклопедический словарь. – М., 1993. – С. 75.

⁷ Нерсесянц В.С. Философия права: Учебник для вузов. – М., 1997. – С. 502.

⁸ Спиркин А.Г. Философия: Учебник. – М., 1998. – С. 568.

⁹ Див.: Гернего О.О. Ідея соціальної справедливості як важливий фактор регіонального та загальнодержавного розвитку // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України. – 2001. - №2 (частина 1). – С. 231.

¹⁰ Кравченко Л.В. Справедливість як вибір. – К., 1998. – С. 5-6.